

A Non-Social Theory of Social Justice: A Critical Review of the Book *Rethinking Social Justice*

Ali Saeedi*

Abstract

'Rethinking Social Justice' emphasizes the intrinsicality of the moral value of justice and its precedence over other social values. The book's primary focus is on the conceptualization, reasons, and necessity of social justice without addressing the howness of the subject. This omission can be seen as a major flaw, for many justice-oriented challenges and conflicts arise in its howness. A major part of the book is devoted to reporting different theories of justice that are irrelevant to the Islamic theory of social justice. The book requires some Islamic humanities besides *Sharia* law and *Fiqh* to explain and implement justice. However, he does not go further to explain the relationship between the two. Reducing justice to a certain value alongside other values requires broader criteria to resolve conflicts between it and other values. This contradicts the book's claim of justice as being comprehensive and absolute. Furthermore, the issues of social justice addressed by the book are not so much "social" in their nature but just "theoretical" and "mental" aspects. However, this book can be used to teach and familiarize students and teachers with certain theoretical challenges.

Keywords: Social Justice, Shariah, Islamic Humanities, Social Values, Moral Values.

Extended Abstract

Aiming to elucidate the social concept of justice, *'Rethinking Social Justice'* by Ahmed Vaezi emphasizes the intrinsicality of the moral value of justice and its precedence over other social values. The book presents a thesis under the rubric of "The Comprehensive and Self-Sufficient Moral Value of Justice," which consists of three pillars: conceptual,

* Assistant Professor of Islamic Economics, Qom University, Qom, Iran, a.saeedi@qom.ac.ir

Date received: 20/09/2024, Date of acceptance: 29/12/2024

value-based, and subject-oriented. The conceptual pillar of justice implies that justice is a simple concept whose understanding and abstraction can emerge from diverse and multifaceted origins. The disagreement regarding justice lies not in its definition but in how the titles and aspects of justice (e.g., equality, the relegating discrimination, granting rights, and considerations of merit) are applied to various instances and cases. The value-based pillar of the theory encompasses three main claims regarding the desirability and significance of justice: firstly, this value is moral rather than individual, emotional, or functional; secondly, the value of justice is intrinsic and self-sufficient, meaning justice, in terms of the value that stands alone; and thirdly, this value is absolute and unconditional, holding desirability in every circumstance, time, and place. The subject-oriented pillar refers to the "comprehensive" nature of the value of justice, explaining it beyond distributive justice in any scope or field. It also recognizes processes, structures, institutions, regulations, and powers delegated to certain officials as qualifying for justice or injustice. As mentioned in the Introduction, the book's primary focus is on the conceptualization, reasons, and necessity of social justice without addressing the howness of the subject. This omission can be seen as a major flaw in the presented theory, for many justice-oriented challenges and conflicts arise in its howness. Without entering this domain, one may navigate through abstractions and disjointed mental terms utterly disconnected from reality. Instead of an encyclopedic approach, the book tries to extract, from the theories mentioned, those parts of social justice that sound in its intellectual framework criticizes and evaluates them. However, the multiplicity of secular social justice theories has caused a major part of the book to simply report different theories of justice without having much benefit for the audience looking for a theory of social justice based on Islam. The book does not consider the implementation of *Sharia* law alone to be sufficient for realizing social justice; it considers a collection of Islamic humanities, along with *Fiqh* and *Sharia* law, necessary for explaining and implementing justice. However, it does not provide further explanations of the relationship of these humanities to *Fiqh*. The most incomplete part of the book is the list containing the virtues of Islamic society. Looking at authentic Islamic sources, it presents an eight-point list, headed by (i) "Establishing justice and relegating oppression and discrimination," followed by (ii) social commitment to the principles and rules of *Sharia*, (iii) alleviation of poverty and attention to the disadvantaged, (iv) people-loving and ensuring public satisfaction, (v) respecting the rights and dignity of individuals, (vi) protecting Islamic ethics and spirituality, (vii) meritocracy in delegating responsibilities and authorities, and finally (viii)

3 Abstract

strengthening the unity and integrity of the Islamic society. The above points deserve special and critical attention. First, the enumeration of these eight points lacks a relevant specific methodology and sufficient precision. Second, points such as alleviating poverty, respecting rights, and meritocracy are examples of establishing justice. In addition, if one considers the perspective of advocates of the inclusion of *Sharia* into justice, then commitment to the principles and rules of *Sharia* can also be defined and implemented under justice. Finally, more merit-oriented values are not mentioned in the book. They include virtues such as preserving and strengthening Islamic identity, protecting the Islamic state, defending the oppressed, being an exemplar for other people, fighting against oppressors and arrogant people, and so on. On the one hand, the book considers justice a comprehensive, pervasive, and prevalent issue in all areas and layers of social relations (which, in this sense, is the basis of giving meaning to all values and prioritizing them). On the other hand, it considers justice a value alongside other values that precede them, yet it is not necessarily a discussion of justice wherever there is a discussion of values or good and bad. Suppose justice is merely a value alongside other values. In that case, it cannot be the basis of social arrangements because social arrangements require ranking values and measuring them against comprehensive and socially accepted moral criteria. Therefore, if justice is merely a value alongside other values, a broader concept is needed to resolve conflicts between it and other values. This contradicts the author's view of justice as being comprehensive and absolute. Furthermore, the issues of social justice addressed in the book are not so much "social" in their nature but just "theoretical" and "mental" aspects that are mainly discussed in academic circles. In other words, this theory has been proposed without reference to a specific society or history, which has seriously cast doubt on its being "social" per se. However, this book can be used for teaching purposes and to familiarize students and teachers with certain theoretical challenges and substantive boundaries between theories while teaching the terminology and schools of justice.

Bibliography

- Bloor, David and Barry Barnes (1982), "Rationality, Relativism and the Sociology of Knowledge", in: *Rationality and Relativism*, S. Lukes and M. Hollis (eds.), Oxford: Blackwell.
- Davidson, D. (2004), "Incoherence and Irrationality", in: *Problems of Rationality*, Oxford: Clarendon Press.
- Feyerabend, Paul (1977), "Rationalism, Relativism and Scientific Method", in: *Knowledge, Science and Relativism*, J. Preston (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Foley, Richard (1988), "Different Conceptions of Rationality", in: *Construction and Constraint: The Shaping of Scientific Rationality*, E. McMullin (ed.), Notre Dame, Notre Dame University Press.

- Hacking (1983), "Rationality", in: *Representing and Intervening*, I. Hacking (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Hashemi Karoui, Seyed Ali Akbar, and Ahmad Vaezi (2021), "Examining Sadra's Theory of Social Justice from the Perspective of Political Philosophy", *Hekamt-e Sadraee*, vol. 10, no. 1, Serial. 19, 173-186.
- Hausman, Daniel M. and Michael McPherson (2006), *Economic Analysis, Moral Philosophy and Public Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre (1988), "The Rationality of Traditions", in: *Whose Justice? Which Rationality?*, Notre Dame: Notre Dame University Press.
- McCloskey, Donald (1983), "Rhetoric of Economics", *Journal of Economic Literature*, vol. XXI, 481-515.
- Mohsenzadeh, Mohammad Ali, Ahmad Vaezi, and Mostafa Jafartayyari (2021), "The Origin and Arguments of Justice in the Views of Rawls and Allameh Tabatabai", *Ma'refat-e Siasi*, vol. 13, no. 1, serial. 25, 93-110.
- Pour Ezzat, Ali Asghar, Ahmad Vaezi, and Gholamreza Salimi (2013), "Analysis and Examination of the Axiological Presuppositions of Organizational Justice", *Eslam va Modiriat*, vol. 3, no. 5.
- Rawls, John (1999), *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rorty, R. (1996), "The Ambiguity of Rationality", *Constellations*, vol. 3, no.1.
- Sandel, Michael (2009), *Justice: What is the Right Thing to Do?*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Vaezi, Ahmad (2005), *John Rawls: From the Theory of Justice to Political Liberalism*, Qom: Bustan-e Ketab Qom, Publications of the Islamic Propagation Office of Qom Seminary.
- Vaezi, Ahmad (2005), "The Theory of Justice in David Hume's Thought", *Pajuheshha-ye Falsafi va Kalami*, no. 24.
- Vaezi, Ahmad (2009), *Critique and Examination of Theories of Justice*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- Vaezi, Ahmad (2009), "Justice and the Duties of a Religious Government", *Ma'refat-e Siasi*, vol. 1, no. 1.
- Vaezi, Ahmad (2011), "Analysis of Martyr Motahhari's Contributions to the Discussion of Social Justice", *Journal of Olum-e Siasi*, vol. 14, no. 53.
- Vaezi, Ahmad (2012), "The Normative Aspect of the Islamic Conception of Freedom", *Journal of Olum-e Siasi (Bagher al-Uloom)*, vol. 15, no. 57.
- Vaezi, Ahmad (2013), "Freedom within the Framework of Islamic Rationality", *Pajuheshhaye Akhlaqi*, vol. 3, no. 4, serial. 12.
- Vaezi, Ahmad (2019), *Motahhari and Justice*, Tehran: Allameh Motahhari Scientific and Cultural Foundation, Nada-ye Fitrat Publications.
- Vaezi, Ahmad (2019), "The Capacities of Alavid Spirituality in Realizing Social Justice", *Journal of Olum-e Siasi (Bagher al-Uloom)*, vol. 22, no. 85, 7-24.
- Vaezi, Ahmad (2021), "Social Justice and Its Relation to Distributive Justice", *Journal of Olum-e Siasi (Bagher al-Uloom)*, vol. 24, no. 95, 7-24.

5 Abstract

Vaezi, Ahmad (2022), *Rethinking Social Justice: What, Why, and Scope*, Qom: Bustan-e Ketab.

Vaezi, Ahmad (2022), "The Pillars of the Comprehensive and Self-Sufficient Theory of Moral Value of Justice", *Journal of Olum-e Siasi (Bagher al-Uloom)*, vol. 25, no. 98, 7-24.

Vaezi, Ahmad (2024), *Social Justice and Contemporary Islamic Thought*, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.

Vaezi, Ahmad and Hojir Mehri (2010), "The Ethical Challenge of John Rawls' Theory of Justice", *Pajuheshha-ye Akhlaqi*, vol. 1, no. 2.

Vahidi Manesh, Hamzeh Ali, and Ahmad Vaezi (2011), "Ethics and Its Place in Liberal Foreign Policy", *Ma'refat-e Siasi*, vol. 3, no. 2, serial. 6.

Vaezi, Ahmad and Abdollah Asareh (2020), "The Relationship between Divine Sovereignty and Human Sovereignty in Accepting or Rejecting God's Legislative Will", *Majalle Olum-e Siasi (Bagher al-Uloom)*, vol. 23, no. 90, 35-56.

Vaezi, Ahmad and Ahmad Oliaei (2020), "Epistemological Reflections on Cultural Justice", *Eslam va Motale'at Ejtema'ee*, vol. 8, no. 3, serial. 31, 7-35.

نظریه‌ای غیراجتماعی درباره عدالت اجتماعی نقد و بررسی کتاب بازناندیشی عدالت اجتماعی

علی سعیدی*

چکیده

نویسنده کتاب بازناندیشی عدالت اجتماعی نظریه خود را «ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت» نام‌گذاری کرده که دارای سه رکن مفهومی، ارزشی، و موضوعی است. بخش عمده‌ای از کتاب صرفاً به گزارش نظریات مختلف عدالت پرداخته است، بدون آن‌که برای مخاطبانی که به دنبال نظریه‌ای از عدالت اجتماعی مستند به اسلام هستند، آورده چندان‌ی داشته باشد. نویسنده اجرای شریعت را به‌تنهایی برای تحقق عدالت اجتماعی کافی نمی‌داند و مجموعه‌ای از علوم انسانی اسلامی را، در کنار فقه و شریعت، برای تبیین و اجرای عدالت ضروری می‌داند. در نگاه وی عدالت ارزشی در کنار سایر ارزش‌هاست، درحالی‌که این تلقی از عدالت نمی‌تواند مبنای تنظیمات اجتماعی قرار بگیرد؛ چراکه نیازمند معیاری برای سنجش آن درمقابل سایر ارزش‌ها هستیم. مسائلی از عدالت اجتماعی که نویسنده درصدد پاسخ به آن‌هاست بیش از آن‌که مسائلی «اجتماعی» باشد، مسائلی «نظری» و «ذهنی» است که عمدتاً در مجامع علمی با آن سروکار دارند. درواقع، این نظریه فارغ از جامعه و تاریخ خاص مطرح شده است و لذا اتصاف آن به «اجتماعی» بودن دچار تردید جدی شده است. باین‌حال، این کتاب به‌لحاظ آموزشی می‌تواند قابل‌استفاده باشد و خواننده را، ضمن فراگیری اصطلاحات و مکاتب عدالت، با چالش‌های نظری و مرزبندی‌های ماهوی میان نظریات آشنا سازد.

کلیدواژه‌ها: عدالت اجتماعی، شریعت، علوم انسانی اسلامی، ارزش‌های اجتماعی، ارزش اخلاقی.

* استادیار اقتصاد اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران، a.saeedi@qom.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

۱. مقدمه

نظریه عدالت اجتماعی در دوران معاصر جهان اسلام به یکی از چالش‌های فکری اساسی تبدیل شده است. ازیک‌سو، انباشتی از آموزه‌های اسلامی در طول تاریخ تمدن اسلامی و ازسوی دیگر، تحدی نظریات غربی در باب عدالت متفکران مسلمان بسیاری را، از سیدقطب تا شهید صدر و شهید مطهری و رهبران انقلاب اسلامی، درگیر این مسئله کرده است. چالش عدالت اجتماعی در جهان اسلام ازیک‌سو با نیاز دولت‌ملت‌های مدرن به نظریه‌ای در باب سازمان‌دهی جامعه مرتبط است و ازسوی دیگر، با دعوت قرآن و سنت به عدالت‌ورزی و عدالت‌گستری. باین حال، این دو منشأ نیاز، اقتضائات متفاوت و بعضاً متباینی را در عرصه عدالت اجتماعی طلب می‌کنند که لزوماً و به راحتی جمع‌پذیر نیستند.

با وقوع جنبش روشن فکری در قرن هجدهم اروپا و کنار گذاشتن ارتباط عمودی جهان ماده با عالم معنا، متفکران اروپایی با تکیه بر عقل خودبنیاد به یافتن مبنا و معیاری برای قضاوت درباره کنش‌ها و سیاست‌های انسانی پرداختند، بی آن‌که دغدغه التزام به شریعت یا آموزه‌های وحیانی را داشته باشند. در این مسیر، نظریات و دیدگاه‌های متعدد و متشتت و واگرایی روزبه‌روز به وجود آمده است. حتی لیبرال‌ها که در ابتدا مورد مؤاخذه عدالت‌خواهان سوسیالیست و مارکسیست قرار داشتند، با انتشار کتاب رالز، علم عدالت را با تقریری لیبرالیستی به دست گرفتند. در جهان اسلام، ازیک‌سو متفکران به دنبال احیای هویت اسلامی در دوران معاصر هستند و ازسوی دیگر، تحت تأثیر این اندیشه‌های سکولار وارداتی قرار دارند. همین رفت‌وبرگشت میان عناصر هویتی اسلامی و نظریات متعدد و متکثر سکولار غربی باعث شده است دسته‌بندی‌های متفاوتی در میان عدالت‌پژوهان مسلمان شکل بگیرد و هر کدام به یک طرف سوگیری پیدا کنند یا این‌که برای غلبه بر این سوگیری، مسیری میانه را دنبال کنند. کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی*، نوشته حجت‌الاسلام واعظی، را می‌توان گامی در این مسیر دانست. در این مقاله، تلاش می‌شود تا ضمن تبیین ایده محوری کتاب، نکات چالش‌برانگیز آن شکافته شود و مسیر گفت‌وگو در باب عدالت پرونق‌تر گردد.

۲. معرفی کلی اثر

کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی* جدیدترین اثر حجت‌الاسلام دکتر احمد واعظی است که در سال ۱۴۰۱ منتشر شده است. تعداد صفحات کتاب ۲۵۶ صفحه در قطع رقعی است. این کتاب در چهار فصل سامان‌دهی شده است که در سه فصل اول به «چیستی عدالت اجتماعی»،

«چرایی عدالت اجتماعی»، و «نسبت عدالت با دیگر ارزش‌های اجتماعی» می‌پردازد و در فصل چهارم به بیان نظریه مختار خود درباره عدالت اجتماعی می‌پردازد: «نظریه ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت». نکته درخور تحسین در کتاب این است که در انتهای هر فصل چکیده ادعاها و استدلال‌های آن فصل را به صورت خلاصه و شماره‌گذاری شده بازنویسی کرده است و این امر فهم ایده محوری هر فصل و سیر استدلال را تسهیل می‌کند.

نویسنده در فصل اول به مفهوم‌شناسی عدالت می‌پردازد و معتقد است عدالت دارای سطحی از معنای ارتكازی است که «نه تغییرات اجتماعی و فرهنگی در آن اثر می‌گذارد و نه برداشت‌ها و تلقی‌ها از اصول و معیارهای عدالت و چگونگی استقرار و فعلیت بخشیدن به آن ساحت معنای ارتكازی و تجربیدی عدالت را دچار خلل و آسیب می‌کند» (واعظی ۱۴۰۱: ۸۰). هم‌چنین او در بیان ضرورت مفهوم‌شناسی عدالت تأکید می‌کند که بسیاری از نظریه‌های عدالت بر محور تفسیر و برداشت خاص نظریه‌پرداز از یکی از جهات و خاستگاه‌های انتزاع معنایی عدالت شکل گرفته است و لذا مفهوم‌شناسی عدالت از نظریه‌پردازی عدالت منفک نیست. نویسنده عدالت را اشتراک لفظی نمی‌داند، اگرچه نمی‌توان برای آن مقوم معنایی بسیط و واحد قائل شد. در نگاه او، غالب نظریه‌های عدالت دست‌کم به یکی از جهات و خاستگاه‌های معنایی درک ارتكازی از عدالت ناظر هستند، مثلاً «حق» به شیوه‌های متفاوتی تفسیر شده است یا این‌که بسیاری از نظریه‌های عدالت «برابری» را محور قرار داده‌اند.

در ادامه فصل اول، نویسنده عدالت اجتماعی را فراتر و عام‌تر از عدالت توزیعی می‌داند که امر نوپدیدی است که مرهون تحولات فکری دوران مدرن است (همان: ۸۲). درنهایت در این فصل اشاره می‌کند که در فلسفه کلاسیک، تلقی اخلاقی از عدالت به اخلاق فردی محدود نشده، بلکه وجه سیاسی نیز داشته است و «هم عدالت فردی و اخلاقی و هم عدالت در عرصه اجتماع و سیاست هر دو در خدمت شکوفایی خیرات و کمالات ذاتی بشر و وصول به سعادت بوده است؛ یعنی تلقی اخلاقی-سیاسی از عدالت غلبه داشته است»، اما در دوران مدرن «وجه اخلاقی عدالت از وجه سیاسی آن متمایز و جدا می‌شود و نظم سیاسی منهای وجه اخلاقی و بدون توجه به سعادت و فضایل مشترک انسانی مورد تأمل قرار می‌گیرد» (همان: ۸۳). به بیان دیگر، در دوران مدرن تلقی اجتماعی-سیاسی از عدالت غلبه پیدا کرده که معطوف به گستره خیرات مادی است و به هیچ‌روی ناظر به غایات و خیرات مندرج در عنوان سعادت نیست.

در فصل دوم کتاب، نویسنده درصدد است تا چرایی عدالت اجتماعی و دلایل موجه‌کننده آن را بیان کند. او این فصل را با عدالت به مثابه اخلاق اجتماعی آغاز می‌کند و بر این باور است که در رویکرد اخلاقی به عدالت اجتماعی:

فرض بر آن است که جامعه سیاسی نیازمند مبنا و پشتوانه اخلاقی است و قوام جامعه سیاسی متکی به فضایل و ارزش‌هایی است که حقایق اخلاقی زیست اجتماعی انسان را تشکیل می‌دهند. پس، عدالت از آن جهت که واقعاً یک ارزش و فضیلت اجتماعی است باید در ارکان حیات جمعی مدنظر باشد (همان: ۹۴).

اما در رویکرد صرفاً حقوقی و سیاسی به عدالت اجتماعی فرض بر آن است که در جامعه تکثرگرایی اخلاقی حاکم است، نزاع‌های فکری درباره خیرات و غایات زندگی فردی و اجتماعی به سرانجام نخواهد رسید، و راهی برای رهایی از پلورالیسم معرفتی و اخلاقی وجود ندارد. بنابراین، تنها راه ممکن پذیرش ارزش‌ها و اصول لیبرالیستی، از جمله تلقی لیبرالیستی از عدالت اجتماعی، است تا چهارچوبی برای همکاری اجتماعی بادوام فراهم آید.

نویسنده در ادامه فصل دوم به نقد دیدگاه‌های مخالفان عدالت اجتماعی می‌پردازد که غالباً خاستگاهی لیبرالیستی دارند و ادله خود را بر نفی و طرد هرگونه مدل و الگوی عدالت توزیعی و اجتماعی برپایه دفاع از لیبرالیسم کلاسیک و بازار آزاد رقابتی استوار می‌کنند (همان: ۱۶۱). او معتقد است هم جان رالز متأخر و هم رابرت نوزیک رویکرد نااخلاقی به ارزش‌مندی عدالت دارند؛ یعنی ارزش‌مندی عدالت را امری سیاسی یا حقوقی می‌دانند، نه امری اخلاقی، اما نویسنده کتاب بر این باور است که عدالت ذاتاً ارزش‌مند است و این ارزش‌مندی منشأ اخلاقی دارد. بر این اساس، او دیدگاه‌های ظاهرگرا را، که التزام به احکام فقهی و شریعت را برای تحقق عدالت اجتماعی کافی می‌دانند، رد می‌کند. او از میان دو نگاه حداکثری و حداقلی به رابطه عدالت و شریعت روش میانه‌ای را انتخاب می‌کند تا نقش معرفتی شریعت را با درک عقلانی از آن هم‌نوا و سازگار سازد (همان: ۱۶۳). درنهایت، نویسنده کتاب بر این باور است که اوامر قرآنی به عدل و قسط اوامری تأسیسی هستند، اما نه تکالیف به مکلف فردی و نه صرفاً متکی به فقه، بلکه «امثال این اوامر نیازمند کاربست دانش‌های مختلف و اعمال مدیریت صحیح و نقشه راه و الگوی عملیاتی استقرار عدالت در مناسبات مختلف اجتماعی» (همان) است. درواقع، نویسنده در این جا برای علوم انسانی اسلامی در کنار فقه، نقش کلیدی در جهت بسط عدالت اجتماعی قائل است. اگرچه این نگاهی روبه‌جلوست، ورود به حیطه علوم انسانی اسلامی، ورود به عرصه پهنآوری از چالش‌ها و منازعات است که نویسنده کتاب از کنار آن عبور می‌کند و وارد آن نمی‌شود.

نویسنده، که در فصل اول مفهوم اجتماعی عدالت را تبیین کرده و در فصل دوم به ذاتی بودن ارزش اخلاقی آن تأکید کرده است، در فصل سوم درصدد بیان نسبت عدالت با سایر

ارزش‌های اجتماعی برآمده است. نویسنده با تأکید بر نقش و کارکرد مستقیم و مؤثر ارزش‌ها و فضایل جامعه سیاسی در تنظیم مناسبات و کلان‌ساختارهای حیات جمعی ارزش‌هایی مانند برقراری عدالت و نفی ظلم و تبعیض، تعهد به اصول و احکام شریعت، فقرزدایی و توجه به محرومان، مردم‌داری و تأمین رضایت عامه، محترم‌شمردن حقوق و کرامت افراد، صیانت از اخلاق و معنویت اسلامی، شایسته‌سالاری در تفویض مسئولیت‌ها، و تحکیم وحدت و انسجام جامعه اسلامی را مجموعه فضایل و ارزش‌های اجتماعی جامعه سیاسی اسلامی می‌داند، نه هر ارزش اجتماعی و امر مقبول اجتماعی دیگری را (همان: ۲۰۰). نویسنده منشأ و مبدأ اعتبار این ارزش‌ها و فضایل را یکسان نمی‌داند و مجموعه‌ای از نصوص دینی، اعتبار عقلی، و فطری را در این زمینه مؤثر می‌داند (همان: ۲۱۳)، اما به سه دلیل عدالت را بر سایر ارزش‌های اجتماعی مقدم می‌داند: اولاً ارزش‌مندی ذاتی عدالت، ثانیاً اطلاق و فراگیری آن، و ثالثاً تأکیدات خاص قرآنی بر عدل‌ورزی و استقرار عدالت و قسط (همان: ۲۱۴). باین‌حال این‌که عدالت را به‌لحاظ ماهوی ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها بدانیم، بدان معناست که عدالت را در یک معنای خاص و مترادف با ارزشی خاص در نظر گرفته باشیم؛ چه این‌که ارزش‌هایی مانند نفی ظلم و تبعیض یا فقرزدایی یا محترم‌شمردن حقوق و کرامت افراد به‌وضوح از مصادیق یا ابعاد عدالت است و تقدم عدالت بر آن‌ها تنها از این نظر قابل فهم است که خود عدالت را چیزی جز این‌ها بدانیم و متأسفانه نویسنده کتاب در این زمینه بحثی نکرده است. حتی در فصل اول هم صرفاً به این‌که عدالت ماهیتی اجتماعی دارد، بسنده کرده و محتوای آن را بیان نکرده است، اما اگر عدالت را به‌تعبیر افلاطون مادر ارزش‌ها و فضایل بدانیم، نه ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها، اساساً بحث تقدم عدالت بر سایر ارزش‌ها متفی می‌شود.

در فصل چهارم و پایانی کتاب، نویسنده درصدد است که دیدگاه خود درباره عدالت را تحت عنوان «ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسندۀ عدالت» جمع‌بندی کند. او سه رکن اساسی را برای عدالت برمی‌شمرد و به تبیین هرکدام می‌پردازد. نخست، رکن مفهومی نظریه را بیان می‌کند. نویسنده برای عدالت معنای واحد و یکسانی قائل است صرف‌نظر از کاربری وسیع و گسترده آن و صرف‌نظر از اختلاف‌نظرها در داورها به عادلانه و غیرعادلانه‌بودن امور. او عدالت را مفهومی بسیط می‌داند که درک و انتزاع آن از خاستگاه‌های متنوع و متکثری امکان‌پذیر است (همان: ۲۱۸). به بیان دیگر، اختلاف در مسئله عدالت نه در مفهوم آن، بلکه در تطبیق عناوین و جهات عدالت (مانند برابری یا نفی تبعیض یا اعطای حقوق و مراعات شایستگی‌ها) بر مصادیق و موارد است. مثلاً گروهی اساساً حقی برای عده‌ای قائل نیستند یا مشمولان تصمیم و اقدام را برابر نمی‌دانند یا اساساً شایستگی یا استحقاق را مبنای توزیع عادلانه امکانات و

امتیازات نمی‌دانند و گروهی دیگر درمقابل تصور کاملاً متفاوتی در این موارد دارند. بنابراین، در رکن مفهومی نظریه، اولاً عدالت مفهومی یکه و واحد است، ثانیاً منشأ انتزاع و مبنای فهم متکثری دارد، و ثالثاً هیچ‌یک از عناوین و جهاتی را که می‌توانند خاستگاه حصول و درک این مفهوم باشند، نباید داخل حریم معنایی آن کرد (همان: ۲۲۰، ۲۲۱). البته نویسنده هیچ توضیحی درباره آن مفهوم بسیط عدالت، که همه در آن اشتراک معنوی دارند، نمی‌دهد و مشخص نیست که چه ضرورتی برای پذیرش این تلقی وجود دارد و چه نزاعی را رفع می‌سازد.

دوم، رکن ارزشی نظریه است که شامل سه ادعای اصلی درباره مطلوبیت و ارزش‌مندی عدالت است: اولاً این ارزش‌مندی اخلاقی است، نه فردی، عاطفی و احساسی، یا کارکردی؛ ثانیاً این ارزش‌مندی عدالت ذاتی و فی‌نفسه است و عدالت در امر ارزش‌مندی خودبسنده و خودکفاست؛ ثالثاً این ارزش‌مندی مطلق و غیرمشروط است و در هر شرایط و هر زمان و مکانی عدالت مطلوبیت دارد (همان: ۲۲۱).

سومین رکن نظریه رکن موضوعی آن است که به «فراگیری» ارزش‌مندی عدالت اشاره می‌کند و آن را فراتر از عدالت توزیعی با هر گستره و میدانی تبیین می‌کند. به بیان دیگر، نویسنده عدالت را صرفاً صفت توزیع مواهب و خیرات نمی‌داند، بلکه فرایندها و ساختارها و نهادها و مقررات و اختیارات واگذارشده به برخی صاحبان مناصب رسمی را نیز قابل‌اتصاف به عدالت یا بی‌عدالتی می‌داند (همان: ۲۳۳). به‌باور نویسنده:

هرجا و در هر ساحت و در هر لایه از لایه‌های مناسبات اجتماعی، عدالت و بی‌عدالتی مصداق پیدا کرد، بار و توان اخلاقی آن بی‌هیچ تفاوتی، تکالیف و وظایفی را برعهده می‌آورد و جانب موضوعی عدالت قابل‌تقیید و تقلیل و محدودسازی نیست (همان: ۲۳۴).

این‌که دایره شمول عدالت را فراتر از صرف توزیع مواهب بدانیم، ایده جذاب و البته نه‌چندان نوآورانه‌ای است، اما ورودنکردن به مصادیق عینی و چالشی باعث شده است این بخش نظریه، که شاید مهم‌ترین و کاربردی‌ترین قسمت آن باشد، هم‌چنان گنگ و بی‌نتیجه باقی بماند. به نظر می‌رسد اتصاف نهادها و سازمان‌ها و مقررات به عادلانه‌بودن یا نبودن، آن‌گونه‌که رالز هم در کتاب نخست خود بدان اشاره می‌کند (بنگرید به Rawls 1999: 3)، درمقابل دیدگاه کسانی که عدالت را صرفاً صفت فعل انسانی می‌دانند، بدون ذکر مصادیق و ورود به جزئیات بحث، صرفاً از جنس توسعه مفهومی عدالت یا بازی با الفاظ باشد؛ چه این‌که به‌هرحال درباره «خوب یا بدبودن» هرچیزی می‌توان بحث کرد و ملاکی را برای آن به‌شمار آورد و این‌که آیا نام آن را عدالت بدانیم یا ندانیم، اثر خاصی بر قضاوت ندارد. به‌عنوان مثال، این‌که بحث درباره «کارآمدی» یک سازمان یا ترتیبات سیاسی یا اجتماعی را لزوماً باید در دایره عدالت گذاشت یا

خیر، صرفاً بحثی لفظی است و بر نتیجه‌گیری و قضاوت امر اثری ندارد. به بیان روشن‌تر، در این مثال، هم می‌توان مسئله را در چهارچوب ادبیات عدالت صورت‌بندی کرد و گفت معیار عدالت «کارآمدی» در نظر گرفته شده است و بنابراین کارآمدی مترادف عادلانه‌بودن و ناکارآمدی مترادف ناعادلانه‌بودن است و هم می‌توان به گونه دیگری آن را صورت‌بندی کرد که این‌جا اساساً بحث از ارزشی به نام عدالت نیست، بلکه بحث از ارزش دیگری است به نام «کارآمدی»! صورت‌بندی اول عدالت را به معنایی فراگیر در نظر گرفته است، اما صورت‌بندی دوم آن را ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها دانسته است. این که نویسنده کتاب کدام صورت‌بندی از عدالت را می‌پذیرد، متأسفانه مغفول مانده است؛ چراکه همان گونه که اشاره شد، وی از یک سو عدالت را امری فراگیر و ساری و جاری در همه ساحت‌ها و لایه‌های مناسبات اجتماعی می‌داند (که از این نظر به صورت‌بندی اول نزدیک‌تر است) و از سوی دیگر آن را ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها می‌داند که البته بر آن‌ها مقدم است، اما لزوماً هر جا بحث از ارزش‌ها یا خوب و بد باشد بحث از عدالت نیست (که از این منظر به صورت‌بندی دوم نزدیک‌تر است).

۳. خاستگاه اثر

بازاندیشی عدالت اجتماعی را باید در سلسله آثار پژوهشی احمد واعظی در زمینه عدالت دانست. عمده مقالات و کتاب‌های وی به تبیین نظریات و مکاتب مختلف عدالت مربوط می‌شود که به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- مقالات:

- «ارکان نظریه ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت»، ۱۴۰۱؛

- «عدالت اجتماعی و نسبت آن با عدالت توزیعی»، ۱۴۰۰؛

- «ظرفیت‌های معنویت‌گرایی علوی در تحقق عدالت اجتماعی»، ۱۳۹۸؛

- «آزادی در چهارچوب عقلانیت اسلامی»، ۱۳۹۲؛

- «جانب هنجاری تلقی اسلامی از آزادی»، ۱۳۹۱؛

- «تحلیل ره‌آورد شهید مطهری در بحث عدالت اجتماعی»، ۱۳۹۰؛

- «عدالت و وظایف دولت دینی»، ۱۳۸۸؛

- «نظریه عدالت در اندیشه دیوید هیوم»، ۱۳۸۴.

- کتاب‌ها

- عدالت اجتماعی و فکر اسلامی معاصر، ۱۴۰۳؛
- مطهری و عدالت، ۱۳۹۸؛
- نقد و بررسی نظریه‌های عدالت، ۱۳۸۸؛
- جان رالز؛ از نظریه عدالت تا لیبرالیسم سیاسی، ۱۳۸۴.

پروژه پژوهشی مؤلف، نقد و ارزیابی نظریات سکولار درباره عدالت و ارائه تقریری از متفکران اسلامی معاصر در این حوزه است و از این نظر، منابع درخور مطالعه خوبی را پدید آورده است. شاید جامع‌ترین اثر نویسنده در زمینه عدالت کتاب *نقد و بررسی نظریه‌های عدالت* او باشد که در سال ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است. او در این کتاب مفاهیم و تعاریف مختلف از عدالت را، از فایده‌گرایی تا اختیارگرایی و فضیلت‌گرایی، با ارجاع به متفکران اصلی این مکاتب تبیین و نقادی کرده است. در کنار این، در مقالات متعددی نویسنده تلاش کرده است مفهوم عدالت را در اندیشه متفکران اسلامی، به‌ویژه شهید مطهری، تبیین و جایگاه آن را در هندسه معرفت دینی روشن سازد. تلاش‌های گسترده مؤلف در بررسی دیدگاه‌های صاحب‌نظران عدالت اجتماعی نهایتاً به پدیدآوردن کتاب حاضر به‌عنوان نظریه‌ای متفاوت درباره عدالت اجتماعی منجر شده است. از این نظر کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی* زمینه گفت‌وگو با سایر دیدگاه‌ها و مکاتب عدالت را داراست و نویسنده خطوط افتراق و مرزبندی نظریه خود را با سایر برداشت‌ها از عدالت تاحدودی روشن ساخته است و از این جهت کتابی درخور تحسین است. به‌عنوان مثال، در فصل اول نویسنده تمایز تلقی‌های کلاسیک از عدالت را با تلقی‌های مدرن به‌خوبی تبیین می‌کند و درهم‌تنیدگی برداشت اخلاقی و سیاسی از عدالت را در دوران پیشامدرن و تفکیک آن‌ها را در دوره مدرن نشان می‌دهد. هم‌چنین، در فصل دوم ادله مخالفان عدالت اجتماعی را تبیین و نقد می‌کند. در سراسر کتاب نیز تمایز خود را با برداشت‌های لیبرالیستی و سکولار از عدالت توضیح می‌دهد. بااین‌حال، گستردگی مفهومی و نظری عدالت باعث شده است بخش عمده‌ای از کتاب به بیان همین تمایزها پرداخته شود و خروجی عینی نظریه مؤلف در حل معضلات اجتماعی و چالش‌های عدالت تبیین نشود.

۴. نقد شکلی

کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی* در قطع رقعی و کاغذ کاهی و در پانصد نسخه در چاپ اول منتشر شده است. سادگی صفحه‌آرایی و منظم‌بودن فصل‌بندی‌ها باعث آرامش بصری و سهولت در خوانش کتاب می‌شود. فصل‌بندی کتاب از نظم منطقی برخوردار است و نویسنده گام‌به‌گام

ارکان نظریه خود را به پیش می‌برد. وجود چکیده در انتهای هر فصل به فهم محور اصلی هر فصل کمک بسیاری می‌کند. طرح جلد کتاب انبوهی از مردم را نشان می‌دهد که بیان‌گر بعد اجتماعی نظریه عدالت است، اگرچه در محتوای کتاب ردپایی از مردم و جامعه دیده نمی‌شود. برجسته‌سازی آیات قرآن و استفاده از فونت متفاوت به جذابیت و اثرگذاری کتاب کمک کرده است. نحوه ارجاع‌دهی کتاب به صورت پاورقی است و نشانی کامل هر منبع در پایین هر صفحه آمده است که به نظر می‌رسد شیوه مختار ناشر باشد، اما این شیوه به افزایش حجم کتاب و تکرار چندباره ارجاعات کامل منابع منجر شده است، درحالی‌که ارجاعات درون‌متنی خلاصه‌تر و اقتصادی‌تر است. ذکر معادل انگلیسی اصلاحات در پاورقی نیز به فهم مطلب و عبارات کمک می‌کند، اگرچه در انتخاب معادل‌های فارسی بعضاً از تعابیر غیررایج استفاده شده است که در صورت نبود پاورقی انگلیسی، فهم مفهوم را دچار مشکل می‌ساخت. به عنوان مثال در صفحه ۲۳۳ کتاب از معادل «نفع‌انگاری» برای utilitarianism استفاده شده است، درحالی‌که معادل‌های سودگرایی یا فایده‌گرایی به نظر رایج‌تر می‌رسد. البته در برخی از موارد (مثلاً صفحه ۱۷۱ تا ۱۷۵) معادل‌های انگلیسی در درون متن فارسی و داخل کمانک آمده است که احتمالاً ناشی از سهل‌انگاری ویراستار بوده باشد.

۵. نقد محتوایی

نویسنده با تسلط نسبتاً جامع بر نظریات غربی درباره عدالت تلاش کرده است در مناقشات مفهومی و ارزشی درباره عدالت موضعی مستند به اسلام اتخاذ کند. او با تسلط بر مطالعات و نظریات عدالت اجتماعی تبیین‌های نسبتاً گویایی را از دیدگاه‌های مختلف ارائه داده است و به جای رویکرد دانش‌نامه‌ای، که صرفاً به بیان نظریات متعدد می‌پردازد (کاری که در کتاب قبلی خود با عنوان *نقد و بررسی نظریات عدالت* که در سال ۱۳۸۸ منتشر شده انجام داده است)، تلاش کرده است آن قسمت از نظریات عدالت اجتماعی را که در چهارچوب فکری خود بدان نیاز دارد، چه برای تأیید و چه برای نقادی، از دل نظریات بیرون بکشد و آن‌ها را واکاوی کند. باین‌حال، تکرار نظریات عدالت اجتماعی سکولار باعث شده است که بخش عمده‌ای از کتاب صرفاً به گزارش روایت‌های مختلف از عدالت بگذرد، بدون آن‌که برای مخاطبانی که به دنبال نظریه‌ای از عدالت اجتماعی مستند به اسلام هستند، آورده چندان‌ی داشته باشد.

همان‌طور که نویسنده در مقدمه متذکر می‌شود، تمرکز اصلی کتاب بر مفهوم‌شناسی و چرایی و ضرورت عدالت اجتماعی است و ورودی به عرصه «چگونگی» صورت نگرفته است. همین

امر می‌تواند به‌عنوان نقص جدی در نظریه ارائه‌شده تلقی شود؛ چراکه بسیاری از چالش‌های عدالت و محل‌های نزاع در عدالت اجتماعی در ساحت چگونگی‌ها رخ می‌دهد و بدون ورود به این ساحت، در عالمی از انتزاعات و اصطلاحات ذهنی و منقطع از واقع سیر می‌کنیم. این درحالی است که به‌نظر می‌رسد پس از چهار دهه تجربه حکومت‌داری توسط عالمان شیعه در قالب جمهوری اسلامی و نیاز مبرم جامعه به تبیین و تقریر نظریه‌ای از عدالت اجتماعی مطابق با زمانه و عصر حاضر، پرداختن صرف به مفهوم‌شناسی و مبنای ارزش‌مندی عدالت چندان راه‌گشا نباشد.

شاید جذاب‌ترین بخش کتاب تبیین رابطه عدالت و شریعت باشد؛ چالشی که عموم متفکران مسلمان با آن دست‌به‌گریبان هستند و خواه‌ناخواه باید درباره آن موضع‌گیری کنند. باین‌حال، انتخاب اصطلاح منفی «نوسلفی‌گری» برای توصیف آن دسته از جریان‌های فکری در جهان اسلام که به‌دنبال احیای هویت اسلامی در برابر تمدن غرب هستند، در ابتدا خواننده کتاب را به این سمت رهنمون می‌سازد که نویسنده دارای سوگیری خاصی علیه اصل احیای هویت اسلامی است. اگرچه نویسنده، در ادامه کتاب و پس از تبیین نظریات سید قطب، حساب آن را با «مدافعان جمودگرا و خشک و خشن اسلام‌گرایی» (واعظی ۱۴۰۱: ۱۳۲) جدا می‌کند؛ یعنی کسانی که اسلام و حاکمیت الهی و حکومت اسلامی را در اجرای اجباری و خشونت‌آمیز صرف احکام فقهی اسلام خلاصه می‌کنند. باین‌حال، اصطلاح نوسلفی‌گری دارای بار بسیار منفی است و اساساً ذهن را به سمت نگاه‌های تکفیری سوق می‌دهد که عموم مسلمانان با آن زاویه دارند و چنین نگاه‌های خشن و دور از منطق را رد می‌کنند. به‌وضوح این نوع نگاه با دیدگاه‌هایی که به‌دنبال بازخوانی معارف اسلامی و تبیین نسبت تمدن اسلامی با تمدن مدرن هستند متفاوت است.

درنهایت، نویسنده اجرای شریعت را به‌تنهایی برای تحقق عدالت اجتماعی کافی نمی‌داند و معتقد است مجموعه‌ای از علوم انسانی اسلامی در کنار فقه و شریعت، که نگاهی صرفاً حقوقی دارند، برای تبیین و اجرای عدالت نیاز است، ولی متأسفانه نویسنده توضیح بیش‌تری از نسبت این علوم انسانی با فقه ارائه نمی‌دهد. به‌عنوان مثال، آیا علوم انسانی با روشی غیر از روش فقهی قابل‌دست‌یابی و کشف هستند یا خیر؟ اگر بله، وجه اسلامیت و حجیت این نظریات چیست؟ جایگاه عقل عرفی و تجربه بشری در این علوم کجاست؟ و اگر خیر، آیا همین روش مرسوم فقهی برای استخراج نظریات علوم انسانی اسلامی کفایت می‌کند یا این‌که نیازمند تعدیلاتی است؟ البته نویسنده از «فقه حکومتی» دفاع می‌کند و آن را زمینه‌ساز طرح مسائل

اجتماعی و سیاسی در فقه و اصول فقه امامیه می‌داند که می‌تواند مسائل روز جامعه اسلامی را بررسی و حل کند، اما در نسبت این فقه با علوم انسانی سخنی به میان نمی‌آورد.

در زمینه نسبت علوم انسانی با فقه و شریعت، چالش جدی‌تری نیز وجود دارد و آن این‌که آیا مراد از علوم انسانی علمی به اصطلاح «محض» است که عاری از جهت‌گیری‌ها و ارزش‌ها و فرهنگ‌هاست یا این‌که خود علوم انسانی (یا به تعبیر دقیق‌تر، علوم اجتماعی)^۱ مشحون از ارزش‌ها و جهت‌گیری‌هایی است که قابل انفکاک از آن‌ها نیست. اگر بپذیریم که این علوم خود باردار از ارزش‌ها هستند، باید نسبت آن‌ها با فقه و شریعت به عنوان علمی حاوی ارزش مشخص شود. نویسندگان به آرامی از کنار این بحث عبور می‌کند و توضیح نمی‌دهد که چه تلقی‌ای از این علوم دارد، اما از ظاهر بحث وی این‌گونه به نظر می‌رسد که نوعی استقلال میان علوم انسانی و علم فقه قائل است که ریشه در تلقی پوزیتیویستی از علوم انسانی دارد، درحالی‌که بسیاری از فیلسوفان علم در حال حاضر دیگر چنین تلقی ارزش خنثی از علوم انسانی را نمی‌پذیرند (بنگرید به زیباکلام ۱۳۸۹؛ Hacking 1983؛ Foley 1988؛ MacIntyre 1988؛ Hausman and McPherson 2006؛ Davidson 2004؛ Barnes and Bloor 1982؛ Feyerabend 1977؛ McCloskey 1983).

به نظر می‌رسد ناقص‌ترین بخش کتاب فهرستی است که نویسنده از فضایل جامعه اسلامی ارائه می‌دهد. نویسنده، با نگاه به منابع اصیل اسلامی، فهرستی هشت‌گانه را ارائه می‌دهد که «برقراری عدالت و نفی ظلم و تبعیض» در رأس آن قرار دارد و تعهد به اصول و احکام شریعت، فقرزدایی و توجه به محرومان، مردم‌داری و تأمین رضایت عامه، محترم شمردن حقوق و کرامت افراد، صیانت از اخلاق و معنویت اسلامی، شایسته‌سالاری در تفویض مسئولیت‌ها و اختیارات، و نهایتاً تحکیم وحدت و انسجام جامعه اسلامی در ادامه آن آمده است. اولاً، مواردی مانند فقرزدایی و احترام به حقوق و شایسته‌سالاری خود مصادیقی از برقراری عدالت هستند و حتی اگر دیدگاه طرف‌داران مشمولیت شریعت در عدالت را هم مدنظر قرار دهیم، تعهد به اصول و احکام شریعت نیز می‌تواند در ذیل عدالت تعریف شود. ثانیاً، فضایی مانند حفظ و تقویت هویت اسلامی، پاسداری از نظام اسلامی، دفاع از مستضعفان جهان، مبارزه با ظالمان و مستکبران، الگوبودن برای سایر مردم، و ... را نیز می‌توان به این فهرست اضافه کرد که به نظر اهمیت کم‌تری از این موارد هشت‌گانه نداشته باشد. ثالثاً، باتوجه به تصریح نویسنده بر این‌که «عدالت برترین ارزش اجتماعی» است، در نگاه وی عدالت ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها تعریف شده است، درحالی‌که این تلقی از عدالت که صرفاً اخلاقی است، نمی‌تواند مبنای

تنظیمات اجتماعی قرار بگیرد. عدالت در ساحت اجتماع تعیین‌کننده اولویت‌ها و حدزننده سایر ارزش‌هاست، نه این‌که خودش ارزشی در کنار سایر ارزش‌ها باشد که اگر چنین باشد، دیگر نمی‌توان از عدالت به عنوان سازمان‌ده نظام اجتماعی سخن گفت، بلکه باید به سراغ مفهوم دیگری، مانند توحید یا ولایت، رفت که بتواند تمامی ارزش‌های اجتماعی را زیر چتر خود جمع کند و جامعه را به مثابه یک کل سامان بخشد.

به‌باور نویسنده، متفکران غربی در دوران مدرن به تلقی اجتماعی – سیاسی از عدالت روی آورده‌اند که در آن فضایل و غایات کمالی نقشی ندارند، اما نویسنده می‌خواهد از تلقی اخلاقی – سیاسی عدالت در سنت اسلامی دفاع کند. این گرایش با ماهیت و مفهوم عدالت اجتماعی ناسازگار به نظر می‌رسد. نویسنده بین اخلاق فضیلت‌گرا که دربردارنده دلالت‌هایی ماهوی درباره ارزش‌های اجتماعی است و اخلاق مدرن، چه در شاخه کانتی و ذات‌گرای آن و چه در تلقی فایده‌گرایانه آن، که صرفاً نگاهی صوری به عدالت را جانب‌داری می‌کنند، تفاوت قائل شده و دسته دوم را تلویحاً «نااخلاق» دانسته است! چه این‌که اگر این دیدگاه‌های فلسفی اخلاقی را تلقی‌های مدرن از مقوله اخلاق بدانیم، تمامی نظریات عدالت اجتماعی مدرن نیز ماهیتی اخلاقی – سیاسی دارند، اگرچه آن‌چه متفکران سکولار مدرن از اخلاق مراد می‌کنند با آن‌چه در سنت اسلامی از اخلاق مدنظر است، متفاوت و متباین است. ضمن این‌که وجه تمایز «اجتماعی» از «سیاسی» نیز مشخص نیست و اطلاق عنوان «اجتماعی – سیاسی» فاقد دلالت خاصی است و به نوعی حشو به نظر می‌رسد، مگر این‌که به‌زعم نویسنده، تأکید بر اجتماعی به‌خاطر کنارگذاشتن اخلاق فضیلت‌گرای پیشامدرن باشد.

به‌هرحال، کنارگذاشتن فضیلت‌گرایی و نقش‌نداشتن فضایل و کمالات غایی یا به تعبیری «سعادت» در تلقی مدرن از عدالت اجتماعی، باعث نااخلاقی شدن آن نمی‌شود، مگر آن‌که دیدگاه‌های کانت، بنتام، میل، و دیگران را اساساً «اخلاق» ندانیم که در آن صورت جعل اصطلاح جدیدی رخ داده است که بعید است نویسنده چنین مرادی داشته باشد. ازسوی دیگر، وقتی سخن از عدالت «اجتماعی» است، تقابل تلقی اخلاقی با تلقی اجتماعی، کفه ترازو را به سمت دیدگاه دوم سنگین می‌کند و چه‌بسا همین برداشت از عدالت اجتماعی باعث شده است غربی‌ها گوی سبقت را در نظریه‌پردازی عدالت اجتماعی از مسلمانان برابند.

مسائلی از عدالت اجتماعی که نویسنده درصدد پاسخ به آن‌هاست، بیش از آن‌که مسائلی «اجتماعی» باشد، مسائلی «نظری» و «ذهنی» است که عمدتاً در مجامع علمی با آن سروکار دارند. مثلاً تفکیک مفهوم‌شناسی از ماهیت‌شناسی عدالت یا اعتباری و انتزاعی بودن عدالت یا

نسبت عدالت اجتماعی با عدالت توزیعی، اگرچه در جای خود مسائل مهمی هستند و منشأ برخی از اختلاف‌نظرهایند، اما بدون ورود به ساحت اجتماع و درگیری با چالش‌های اجتماعی عدالت، پرداختن به آن‌ها چیزی جز تأملات ذهنی و انتزاعی و نامرتبط با محل نزاع واقعی نخواهد بود. به بیان دیگر، این‌گونه تقسیم‌بندی‌های ذهنی فلسفی زمانی می‌تواند دغدغه‌ای اجتماعی به‌شمار رود که ابتدا نظریه‌ای درباره عدالت اجتماعی مطرح شده باشد و سپس متفکرانی با نگاه درجه دو به آن نظریه بپردازند و ابعاد، مؤلفه‌ها، و مبانی آن را تحلیل و دسته‌بندی کنند. شاید این نقطه ضعف اصلی نظریه‌پردازی در ساحت علوم اجتماعی اسلامی به‌طور کلی و در عدالت اجتماعی از منظر اسلام به‌طور خاص باشد. توجه به مبانی ضرورتی انکارناپذیر است و حتی تقدم مرتبه‌ای مبانی بر نظریه نیز قابل دفاع است، اما «شروع نظریه‌پردازی از مبانی» خطایی روش‌شناختی است که از دهه ۱۳۶۰ جریان غالب علوم اجتماعی اسلامی بدان گرفتار آمده است. این گرفتاری روش‌شناختی باعث عقیم‌ماندن این نظریات در حل مشکلات جامعه شده است و این برخلاف فلسفه وجودی چنین علومی است. نمونه آشکار این معضل را در پژوهش‌های اقتصاد اسلامی می‌توان مشاهده کرد که به‌جای نظریه‌پردازی برای حل مشکلات اقتصادی کشور، عمده تلاش‌ها برای نقد مبانی جهان‌شناختی، جامعه‌شناختی، انسان‌شناختی، و روش‌شناختی اقتصاد سرمایه‌داری مدرن، آن‌هم نه از یک منظرگاه واحد و در عرض آن‌ها، صرف شده است، بی‌آن‌که حاصلی برای حل چالش‌های معیشت، صنعت، و تجارت کشور داشته باشد. آن‌چه حجت‌الاسلام واعظی در کتاب موردبررسی ارائه داده است نیز از این امر مستثنا نیست. بدون آن‌که نظریه‌ای مصرح و در عرصه عمل از عدالت اجتماعی داشته باشیم، غورکردن در مبانی و مبادی و مفاهیم و شناخت ابعاد و مؤلفه‌های عدالت اجتماعی به چه کار می‌آید؟ البته به‌هیچ‌وجه نمی‌توان انکار کرد که پس از تبیین نظریه عدالت اجتماعی، قطعاً ممکن است نیازمند بازگشت به تبیین و تصریح مبانی و مفاهیم باشیم، اما آن بازگشت به مبانی و مفاهیم بسیار هدف‌مند و مشکل‌گشا خواهد بود، نه کور و بی‌هدف و ذهن‌گرایانه. این کتاب می‌توانست در هر دوره و زمان و مکان دیگری تدوین و منتشر شود و این خود گواه بر آن است که نویسنده کتاب نتوانسته است با جامعه خود و مسائل و چالش‌های آن ارتباط بگیرد، بلکه صرفاً به تحلیل و بررسی دغدغه‌های ذهنی خود و البته جامعه علمی که در آن تنفس می‌کند، پرداخته است. به بیان واضح‌تر، چالش اصلی در مسئله عدالت این نیست که آن را «ارزش» بدانیم یا ندانیم، یا آن را فراگیر و خودبسنده بدانیم، یا ندانیم! بلکه دعوا بر سر این است که چه ملاک یا ملاک‌هایی را برای عدالت در ساحت‌های

مختلف زندگی مردم بپذیریم و چگونه آن‌ها را اولویت‌بندی کنیم تا در صورت تراحم ملاک‌ها، به یک پاسخ و راه‌کار عادلانه برسیم. البته این کار بسیار دشوار است و به‌نوعی مستلزم رسیدن به فتواست، اما نظریه‌پردازی در عدالت هم چاره‌ای جز ورود به مصادیق و محل نزاع ندارد. انتظار می‌رفت که نویسنده حتی اگر به پاسخ‌های روشنی در حل مسئله عدالت نمی‌رسید، لااقل صورت‌بندی خود را از چالش‌های عینی و اجتماعی عدالت بیان می‌کرد. نمونه این کار را در آثار عدالت‌پژوهان غربی به‌ویژه در کتاب *عدالت: کار درست کدام است؟*، نوشته مایکل سندل (Sandel 2009)، می‌توان دید که در آن به‌صورت‌بندی مسائل روزمره جامعه خود در قالب نظریات مختلف عدالت پرداخته است و دلالت‌های هر نظریه را در آن موضوع خاص استخراج کرده است.

درنهایت، نویسنده کتاب *بازاندیشی در عدالت/اجتماعی* در فصل چهارم و درمقام جمع‌بندی مباحث قبلی خود، یعنی درست در لحظه‌ای که مخاطب منتظر است با صورت‌بندی جدیدی از نظریه عدالت اجتماعی مواجه شود، صرفاً به نظریه‌ای کلی‌گرد از عدالت اجتماعی اکتفا می‌کند و ابعادی را از عدالت اجتماعی مطرح می‌کند که خواننده را از خواندن کتاب مأیوس می‌کند. نام‌گذاری نظریه به «ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت» با تأکید بر این‌که «عدالت، ارزشی اخلاقی است ... [و] در ارزش‌مندی خودبسنده و خودکفاست ... [و] ارزش‌مندی و الزام‌آوری عدالت عام و فراگیر است» افزوده خاصی را بر انبوه عدالت‌پژوهی‌های انجام‌شده ندارد. نویسنده نهایتاً می‌خواهد بگوید که عدالت خوب است و فی‌نفسه خوب است. حتی نویسنده در زمینه رکن موضوعی نظریه نیز هیچ ورودی به بحث نمی‌کند و صرفاً تأکید می‌کند که عدالت اجتماعی فراتر از عدالت توزیعی است! این‌که ادعا شود:

هرجا و در هر ساحت و در هر لایه از لایه‌های مناسبات اجتماعی [که] عدالت و بی‌عدالتی مصداق پیدا کرد، بار و توان اخلاقی آن، بی‌هیچ تفاوتی، تکالیف و وظایفی را برعهده می‌آورد و جانب موضوعی عدالت قابل‌تقیید و تقلیل و محدودسازی نیست (واعظی ۱۴۰۱: ۲۳۴)؛

خودش منشأ چالش‌ها و سؤالات متعددی است که کتاب آن‌ها را بی‌پاسخ رها می‌کند: در کدام جاها و ساحت‌ها و در کدام لایه‌ها از مناسبات اجتماعی، عدالت و بی‌عدالتی مصداق پیدا می‌کنند؟ چگونه عدالت و بی‌عدالتی «مصادق» پیدا می‌کنند؟ بار و توان اخلاقی عدالت و بی‌عدالتی چگونه تعیین می‌شود؟ تکالیف و وظایف ناشی از عدالت در ساحت‌ها و لایه‌های مناسبات اجتماعی چیستند و چگونه تعیین می‌شوند؟ این تکالیف و وظایف برعهده چه کسانی

است؟ و بسیاری از سؤالاتی از این دست که تازه نقطه شروع نظریه‌پردازی درباره عدالت اجتماعی است و کتاب درست در نقطه شروع بحث خاتمه پیدا کرده است. امید است نویسنده محترم در آثار بعدی خود، به صورت جدی و عملی، وارد چالش عدالت اجتماعی در فضای فکری و فرهنگی ایران معاصر شود و با خروج از مبادی و مباحث مقدماتی و فلسفی و ورود به ساحت نظریه‌پردازی در عدالت اجتماعی، مشخص شود آنچه ایشان از عدالت اجتماعی در ذهن دارند، جواب‌گوی کدام‌یک از نیازهای اجتماعی کشور است.

۶. نقد و تحلیل روش‌شناختی

ماهیت عدالت اجتماعی با معضلات و چالش‌های عینی اجتماعی گره خورده است و شاید کارکرد اصلی نظریه‌پردازی درباره عدالت اجتماعی پیوند دادن چالش‌ها و آسیب‌های اجتماعی با تأملات نظری و اندیشه‌ای باشد، اما کتاب موردبررسی به جای آن که به مسائل اجتماعی بپردازد به مسائل نظری عدالت پرداخته است. این امر احتمالاً ناشی از صبغه حوزوی نویسنده کتاب است که بیش‌تر از مسائل عینی، به چالش‌های نظری و انتزاعی گرایش دارد. در سنت حوزوی به مباحث انتزاعی و ذهنی تمایل زیادی وجود دارد، بدون این که چالش‌های عینی و اجتماعی از پایین به بالا مورد مداخله و بررسی قرار بگیرند. این سنت فکری براساس مبانی قابل دفاعی در زمینه علوم عقلی و فلسفی و کلامی شکل گرفته است، اما در مواجهه با حوزه‌های اندیشه‌ورزی اجتماعی و سیاسی از جمله موضوع موردبررسی ما، یعنی عدالت اجتماعی، با چالش جدی مواجه می‌شود. متفکران عدالت اجتماعی در دوران مدرن تلاش می‌کنند مبتنی بر مسئله و چالشی اجتماعی و سیاسی یا فرهنگی درباره عدالت به نظریه‌پردازی اقدام کنند، اما در سنت فکری بومی حوزوی ما به دلیل دوربودن روش‌شناسی تحلیلی از معضلات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی و شروع بحث از حوزه مبانی و اصول، رسیدن به نظریه‌ای اجتماعی و کاربردی با مشکلات جدی و حتی با شکست مواجه می‌شود. اگرچه آثار متفکرانی چون شهید صدر، شهید مطهری، شهید بهشتی، و برخی از متفکران فعلی مانند آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله میرباقری، مرحوم آیت‌الله صدوق، و ... تا حد زیادی به چالش‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی از پایین به بالا پرداخته و راه‌حل‌های اسلامی برای رفع آن‌ها ارائه داده‌اند، هم‌چنان چهارچوب روش‌شناختی حاکم بر حوزه علمیه دور از مسئله و دور از جامعه و تاریخ است و این نقیصه در کتاب موردبررسی در این مقاله به وضوح دیده می‌شود.

۷. جایگاه اثر در برنامه آموزشی

از آن‌جاکه عدالت مسئله همیشگی بشر بوده و به‌ویژه در جامعه ما گرایش‌های عدالت‌طلبانه گسترده‌ای در میان عالمان و جوانان وجود دارد، تدوین و انتشار منابع علمی قوی ضروری به‌نظر می‌رسد. کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی* از این نظر که اولاً رویکرد ایجابی و نظریه‌پردازانه دارد و ثانیاً دیدگاه‌های رقیب و متعارف را نه به‌صورت کلی و شکلی، بلکه به‌صورت ماهوی و تطبیقی حل‌اجی و نقد می‌کند و ثالثاً تلاش کرده است ارتباطی میان اندیشه‌های متفکران اسلامی با متفکران سکولار برقرار کند، به‌لحاظ آموزشی می‌تواند بسیار قابل‌استفاده باشد و دانشجویان و طلاب را، درحین فراگیری اصطلاحات و مکاتب عدالت، با چالش‌های نظری و مرزبندی‌های ماهوی میان نظریات آشنا سازد. مطالعه و تدریس این کتاب زمینه را برای تأمل و تفکر در مسئله عدالت ایجاد می‌کند، اگرچه ضعف پیش‌گفته در عدم تطبیق نظریه با چالش‌های عینی در این‌جا نیز ممکن است رهن باشد. پیشنهاد می‌شود در صورت انتخاب این کتاب به‌عنوان منبع آموزشی، مدرسان بحث این نقیصه را با گفت‌وگوهای چالشی و ذکر مصادیق عدالت و بی‌عدالتی و کاربردهای نظریات عدالت در صورت‌بندی و حل معضلات اجتماعی جبران کنند.

۸. نتیجه‌گیری

نظریه‌پردازی در باب عدالت اجتماعی امری بسیار پیچیده و ذوابعاد است و عمری به درازای زندگی فکری و علمی بشر دارد. کثرت و پراکندگی مسائل و دیدگاه‌های مطرح‌شده در طول تاریخ بشر در زمینه عدالت به‌طور کلی و عدالت اجتماعی به‌طور خاص کم‌تر کسی را علاقه‌مند می‌سازد که به‌صورت جدی وارد نظریه‌پردازی در این عرصه شود. این درحالی است که مسئله عدالت و عدالت‌خواهی و سامان‌دهی عادلانه امور اجتماعی از دغدغه‌های داغ و پرحرارت جوامع امروز به‌ویژه کشور ماست و خلأ جدی در این زمینه احساس می‌شود. از این نظر کتاب *بازاندیشی عدالت اجتماعی*، نوشته احمد واعظی، غنیمت بزرگی است که عرصه را برای گفت‌وگو و تبادل‌نظر در این زمینه باز می‌کند. این کتاب باتوجه‌به تسلط نویسنده بر دیدگاه‌های رقیب و حل‌اجی موشکافانه نظریات عدالت سکولار و هم‌چنین تطبیق نظریه عدالت با آموزه‌های اسلامی و تلاش برای تعیین ارتباط آن با شریعت و فقه و علوم انسانی اسلامی بسیار درخور توجه است و ارزش مطالعه دارد. نویسنده کتاب نظریه خود را «ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت» نام‌گذاری کرده است و در آن به بیان ارزش‌مندی اخلاقی

عدالت و تقدم آن بر سایر ارزش‌ها و همچنین فراگیری عدالت می‌پردازد. باین حال، به نظر می‌رسد عمده مباحث کتاب ناظر به چالش‌های ذهنی و نظری عدالت است، بدون این‌که به مسائل اجتماعی و چالش‌های عینی در جامعه امروز توجهی شده باشد. این فقدان توجه به مسائل اجتماعی و عینی باعث شده است که محل نزاع نظریه چندان روشن نباشد. درواقع، خواننده کتاب پس از اتمام مطالعه کتاب درمی‌یابد که این نظریه کدام مسئله عدالت اجتماعی را هدف قرار داده و چه آورده‌ای برای صورت‌بندی یا حل عادلانه مسائل اجتماعی و سیاسی و فرهنگی و اقتصادی به‌ارمغان آورده است. به نظر می‌رسد تداوم بحث در زمینه عدالت نیازمند ورود به مصادیق و شروع نظریه‌پردازی از حوزه‌های بی‌عدالتی برای مشخص شدن محل نزاع‌های فکری و اندیشه‌ای است.

پی‌نوشت

۱. معمولاً در زبان فارسی اصطلاح علوم انسانی در معنایی گسترده استفاده می‌شود، به گونه‌ای که شامل علوم اجتماعی نیز می‌شود. این تعبیر به‌ویژه در زمینه علوم انسانی اسلامی کاربرد فراوانی دارد و تمامی شاخه‌های علوم اجتماعی مثل اقتصاد، سیاست، و ... را نیز شامل می‌شود.

کتاب‌نامه

- پورعزت، علی‌اصغر، احمد واعظی، و غلامرضا سلیمی (۱۳۹۲)، «تحلیل و بررسی پیش‌فرض‌های ارزش‌شناختی عدالت سازمانی»، *اسلام و مدیریت*، س ۳، ش ۵.
- محسن‌زاده، محمدعلی، احمد واعظی، و مصطفی جعفرطیاری (۱۴۰۰)، «خاستگاه و براهین عدالت در دیدگاه رالز و علامه طباطبایی»، *معرفت سیاسی*، س ۱۳، ش ۱، پیاپی ۲۵، ۹۳-۱۱۰.
- واعظی، احمد (۱۳۸۴)، «نظریه عدالت در اندیشه دیوید هیوم»، *پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، پیاپی ۲۴.
- واعظی، احمد (۱۳۸۴)، *جان رالز؛ از نظریه عدالت تا لیبرالیسم سیاسی*، قم: بوستان کتاب قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- واعظی، احمد (۱۳۸۸)، *نقد و بررسی نظریه‌های عدالت*، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- واعظی، احمد (۱۳۸۸)، «عدالت و وظایف دولت دینی»، *معرفت سیاسی*، س ۱، ش ۱.
- واعظی، احمد (۱۳۹۰)، «تحلیل ره‌آورد شهید مطهری در بحث عدالت اجتماعی»، *علوم سیاسی*، س ۱۴، پیاپی ۵۳.
- واعظی، احمد (۱۳۹۱)، «جانب هنجاری تلقی اسلامی از آزادی»، *علوم سیاسی (باقرالعلوم)*، س ۱۵، پیاپی ۵۷.

۲۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۳

- واعظی، احمد (۱۳۹۲)، «آزادی در چهارچوب عقلانیت اسلامی»، پژوهش‌های اخلاقی، س ۳، ش ۴ (پیاپی ۱۲).
- واعظی، احمد (۱۳۹۸)، «ظرفیت‌های معنویت‌گرایی علوی در تحقق عدالت اجتماعی»، علوم سیاسی (باقرالعلوم)، س ۲۲، پیاپی ۸۵، ۷-۲۴.
- واعظی، احمد (۱۳۹۸)، مطهری و عدالت، تهران: بنیاد علمی و فرهنگی علامه مرتضی مطهری، ندای فطرت.
- واعظی، احمد (۱۴۰۰)، «عدالت اجتماعی و نسبت آن با عدالت توزیعی»، مجله علوم سیاسی (باقرالعلوم)، س ۲۴، پیاپی ۹۵، ۷-۲۴.
- واعظی، احمد (۱۴۰۱)، «ارکان نظریه ارزش اخلاقی فراگیر و خودبسنده عدالت»، مجله علوم سیاسی (باقرالعلوم)، س ۲۵، پیاپی ۹۸، ۷-۲۴.
- واعظی، احمد (۱۴۰۱)، بازاندیشی عدالت اجتماعی؛ چیستی، چرایی، قلمرو، قم: بوستان کتاب.
- واعظی، احمد (۱۴۰۳)، عدالت اجتماعی و فکر اسلامی معاصر، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- واعظی، احمد و احمد اولیایی (۱۳۹۹)، «تأملاتی معرفت‌شناختی درباب عدالت فرهنگی»، اسلام و مطالعات اجتماعی، س ۸، ش ۳، پیاپی ۳۱، ۷-۳۵.
- واعظی، احمد و عبدالله عصاره (۱۳۹۹)، «نسبت میان حاکمیت الهی و حق حاکمیت انسان در پذیرش یا عدم پذیرش اراده تشریعی خداوند»، علوم سیاسی (باقرالعلوم)، س ۲۳، پیاپی ۹۰، ۳۵-۵۶.
- واعظی، احمد و هژیر مهری (۱۳۸۹)، «چالش اخلاقی نظریه عدالت جان رالز»، پژوهش‌های اخلاقی، س ۱، ش ۲.
- وحیدی‌مشش، حمزه‌علی و احمد واعظی (۱۳۹۰)، «اخلاق و جایگاه آن در سیاست خارجی لیبرالی»، معرفت سیاسی، س ۳، ش ۲، پیاپی ۶.
- هاشمی کروی، سیدعلی‌اکبر و احمد واعظی (۱۴۰۰)، «بررسی نظریه عدالت اجتماعی صدرا از منظر فلسفه سیاسی»، حکمت صدرایی، س ۱۰، ش ۱، پیاپی ۱۹، ۱۷۳-۱۸۶.

Bloor, David and Barry Barnes (1982), "Rationality, Relativism and the Sociology of Knowledge", in: *Rationality and Relativism*, S. Lukes and M. Hollis (eds.), Oxford: Blackwell.

Davidson, D. (2004), "Incoherence and Irrationality", in: *Problems of Rationality*, Oxford: Clarendon Press.

Feyerabend, Paul (1977), "Rationalism, Relativism and Scientific Method", in: *Knowledge, Science and Relativism*, J. Preston (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

Foley, Richard (1988), "Different Conceptions of Rationality", in: *Construction and Constraint: The Shaping of Scientific Rationality*, E. McMullin (ed.), Notre Dame, Notre Dame University Press.

Hacking (1983), "Rationality", in: *Representing and Intervening*, I. Hacking (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

- Hausman, Daniel M. and Michael McPherson (2006), *Economic Analysis, Moral Philosophy and Public Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre (1988), "The Rationality of Traditions", in: *Whose Justice? Which Rationality?*, Notre Dame: Notre Dame University Press.
- McCloskey, Donald (1983), "Rhetoric of Economics", *Journal of Economic Literature*, vol. XXI, 481-515.
- Rawls, John (1999), *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rorty, R. (1996), "The Ambiguity of Rationality", *Constellations*, vol. 3, no.1.
- Sandel, Michael (2009), *Justice: What is the Right Thing to Do?*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

